

DEVLETİN MÜLTEZİMLERLE UZLAŞMA YÖNTEMLERİ: XVIII. YÜZYIL ADANA SANCAĞI ÖRNEĞİ¹

İhsan Erdem SOFRACI

Mersin Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, erdemsofraci@mersin.edu.tr

Mehtap ERGENOĞLU

Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
mergenoglu@mersin.edu.tr

Özet

Osmanlı Devleti'nde klasik mali sistemde vergiler iki türlü toplanmaktaydı. Birincisi; dirlik olarak görevlilere verilerek dirlik sahibinin topladığı vergiler. İkinci yöntem olarak; doğrudan hazineye aktarılan vergiler yani, devletin vergi kaynağını işletmesi ve bu kaynağın gelirlerini nakdî olarak hazineye aktarmasıydı. Devlet bunu "İltizâm usûlü" ile sağlıyordu. Bu bağlamda, mukâta'aya dönüştürdüğü vergi kaynağından vergi toplama hakkını, mültezimlere havale ediyordu. Osmanlı klasik döneminde bütün işlerin re'âyâdan alınan vergilere bağımlı olması, devleti hem re'âyâ hem de vergi toplayıcısı mültezim ile uzlaşan bir yapı haline getirmişti. XVIII. yüzyıla gelindiğinde iltizâm sisteminin boyutlarının gittikçe genişlemesi ve klasik dönemde yaratmış olduğu örgütsel uzlaşma düzeninin bozulmaya başlaması, devleti iltizâm sistemini ve dolayısıyla uzlaşma yöntemlerini yeniden örgütlenmeye yöneltti. Çalışmamızda, XVIII. yüzyılda Adana sancağı örneği üzerinden, uygulama alanı genişleyen iltizâm sistemi kapsamında devlet ve mültezimler arasındaki uzlaşma kavramının nasıl işlediğini arşiv kaynakları üzerinden değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Maliye Tarihi - İltizam Sistemi - Mültezimlerle Uzlaşma Yöntemleri

THE NEGOTIATION METHODS BETWEEN THE TAXMAN AND THE STATE: THE EXAMPLE OF ADANA SANJAK IN XVIIIITH CENTURY

Abstract

In the classical fiscal system of the Ottoman state there were two types of taxes. The first type of tax; collected by the owners as the fief and a certain fraction of it was given to the state. The second type of tax is called "tax farming method" and it was collected from the mukâta. This type of tax (proportional rate) was transferred directly to the treasury. In this context, the other proportional tax rate (sources into mukâta) transferred to Mültezim by the right to collect taxes. In Ottoman classical period, the most important revenue for the state was the tax collected from the rava. In this system the government had to negotiate with the rava and the Mültezim in order to determine the conditions at which taxes were collected. By the beginning of the 18th century, "tax farming method" had expanded within the overall of tax system and at the same time it had deteriorated. This led to the

¹ Bu çalışmanın ilk hali, 21-22 Nisan 2016 tarihlerinde Bişkek'te (Kırgızistan) gerçekleştirilen IV. Avrasya Sosyal Bilimler Forumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

reorganization of the tax farming method and negotiation methods by the state. In this context, in our study we concentrate on the case of Adana sanjak in the 18th century. We try to explain the negotiation process between tax collectors and the state by using archive sources.

Key Words: *The Fiscal History - The Tax Farming System - The Negotiation Methods With Mültezim*

Giriş

Devletler için vergilendirmenin başlıca iki yolu vardır. Bunlardan biri, merkezi bir maliye teşkilatının memurları ile vergi toplanmasıdır. Diğer yol ise vergi toplama işinin belli koşullarla özel birimlere devridir. Tarihsel olarak vergi toplama sistemlerinde rastlanan özelleştirme uygulamaları, günümüzde özerk vergi idareleri oluşturmak suretiyle etkin bir vergi sistemi kurma çabalarının dayandığı temel örnektir. Geçmiş dönemlerde pek çok devlet tarafından tecrübe edilen iltizâm sistemi kapsamında vergi gelirlerinin toplanmasının belli koşullarla şahıslara bırakılması uygulamalarının sonuçları günümüze ışık tutabilir (Buluş, 2010:82).

Vergilendirme ve vergi toplama konusunda tarım ekonomisinin hakim bulunduğu sanayi öncesi ekonomilerde yaşanan problemler ve güçlükler Osmanlı Devleti'nde de görülmüştür. Devlet, ülke genelinde etkin olan zirai ekonomide mâlî çözüm olarak timâr sistemini uygulamıştır. Bu sistem Osmanlı mâlî metotlarına ait aşamanın ilki ve en önemlisidir. Mehmet Genç'in "*Ulaştırma imkanlarının sınırlı, mali-bürokratik organizasyon, metot ve vasıtaların yetersiz bulunduğu ve millî hasılanın çok küçük bir bölümünün nakdî mübadeleye katıldığı zirai ekonomide, büyük ve kudretli bir devleti ayakta tutabilmenin orijinal ve başarılı bir dayanağı olarak*" tanımladığı timâr sistemi ile genelde aynı olarak toplanan vergilerin nakli ve paraya çevrilmesi, merkezi devlet hazinesinde toplanarak buradan vazifelilere dağıtılması oldukça güç olduğundan, bir kısım asker ve memurlara vergi kaynakları bir takım görevler karşılığında tahsis edilmiştir. Bununla hem vergi kaynağı dolayısıyla re'âyâ korunmuş hem de mâlî-iktisadi sorunlara çözüm getirilmiştir. Diğer taraftan timâr sistemi içine yerleştiremeyen unsurların gerektirdiği nakdî parayı hazineye intikal ettirebilmek için Osmanlı ekonomisinin fiskalizm² ilkesi doğrultusunda şekillenen iltizâm yöntemini uygulamıştır. Merkezi hazineye bağlı havass-ı hümayûn gelirlerini yükümlülerden toplama ve gerekirse piyasada nakde çevirdikten sonra merkezi hazineye ulaştırma görevi mültezimlere açık artırma yolu ile havale edilmiştir (Genç, 2003:28-33; Cezar, 1986:19-23). Yani sistemine nemâ ile

² Klasik Osmanlı ekonomik zihniyetinde üç temel ilke bulunmaktadır. Birincisi; *provizyonizm* (iaşecilik) ilkesidir. Bununla ülke içinde mümkün olduğu kadar mal ve hizmetlerin bol, ucuz ve kaliteli olması amaçlanmıştır. Ülke içerisinde mal arzının yüksek düzeyde tutulması amaçladığından ihracat faaliyetleri kısıtlarken ithalat teşvik edilmiştir. İkinci olarak *Tradisyonalizm* yani gelenekçilik ilkesiyle de mevcut durumu korumak ve değişme anında yeni ilkeler yerine eski duruma dönmek hedeflenmiştir. Üçüncü ilke ise hazine gelirlerini sürekli yüksek düzeyde tutmayı amaçlayan *fiskalizm* ilkesidir. Bu ilke daha çok gelirleri düşürmeme giderleri kısma yönünde gelişmiştir. (Bkz. Genç, 2003:45-51).

işlerlik kazandıran devlet, re'âyâdan hazineye gitmesi lazım gelen nemâyı iki şekilde kullanılmaktaydı. Bu bağlamda nemânın önemli bir bölümünü, hazineye aktarmadan, kaynağında dirlik denilen bir takım dilimlere ayırıp, bunların her biri bir takım görevler karşılığında dirlik sahiplerine veriyor, timâr uygulaması içine yerleştirilemeyen yani dirlik sahibine havale edilemeyen mukâta'a adı verilen vergi alanlarından toplanan gelirleri ise, doğrudan merkezî hazineye aktarıyordu (İnalçık, 2008:111-112; Genç, 2003:45-51).

Bilindiği üzere Osmanlı mâlî organizasyonunda merkezi hazine gelirlerinin tarihsel süreç içerisinde *emanet*, *iltizâm* ve *malikane* olmak üzere üç şekilde toplanmıştır. Başlangıçta mukâta'aların vergi gelirleri toplanmasında emanet ve iltizâm yöntemlerinin her ikisini de kullanılmıştır. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan mâlî bunalım mukâta'aların iltizâma verilmiş şekillerinde ve sürelerinde dönem içerisinde birtakım değişiklikler meydana getirmiştir (Genç, 2000:154-158).

Başlangıç döneminde yaygın olan *Emanet* usulünde, hazineye ait vergi gelirleri *emin* adı verilen devletin maaşlı bir memur kadrosu tarafından toplanmaktaydı. Emin devletten aldığı maaşla veya bir dirlik karşılığında görevini yerine getirirdi. Eminler genellikle mültezimler tarafından tercih edilmeyen veya askeri açıdan önemli vergi kaynaklarının tahsiline tayin edilmişlerdir. Eminlerin işi yalnızca vergi toplamaktan ibaretti. Hazine gelirlerinin artırılmasından veya azalmasından sorumlu değillerdi. Bunun yanında savaş ve diğer nedenlerden *mahlûl* kalan vergi kaynaklarının tahsil işlemleri de *emâneten* yürütülürdü (Özvar, 2003:2-3; Tabakoğlu, 1985:128). XIX. yüzyıl ortalarına kadar emanet usulünün nadir haller dışında kullanılmamıştır. İlk defa mukâta'a haline getirilen bir vergi birimi için müzâyadede esas alınacak gelir kapasitesinin belirlenmemiş olması, iltizâmla almaya istekli ve gereken meblağı ödemeye razı mültezimlerin olmaması veya iltizâma verildiği halde olağanüstü değişimler sonucu mukâta'anın gelirindeki azalmalardan dolayı mültezimin işi bırakmak zorunda kaldığı durumlarda geçici bir yöntem olarak *emânet usulüne* başvurulduğu görülmektedir. Devlet sıkıntılı dönemlerde zarar söz konusu olduğunda mukâta'ayı kapatmayı ve güçlü kişilere vermeyi göze alamayarak emanet ve iltizâmın dışında *emin-i mültezimlik* ya da emanet *ber-vech-i iltizâm* olarak nitelendirilen bir yöntem uygulamıştır. Bu uygulamada işletme başına gelen kişi emin kalmak şartıyla belli bir meblağın ödenmesini üstüne alırdı. Böylece emanet *ber-vech-i iltizâm* adını alarak karma bir düzen oluşurdu. Bu sistemde maaşlı memur olan emin aynı zamanda belli bir meblağı ödemeyi de üzerine aldığından işletmenin kâr ve zararından sorumlu tutulmuştur (Tabakoğlu, 1985:126-127).

XVI. yüzyıla gelindiğinde mukâta'a gelirlerinin toplanmasında iltizam yönteminin gittikçe yaygınlaştığı görülmektedir. Mültezimler, işletme halini almış vergi kaynağını veya gelirlerini müzâyede de belirlenen yıllık bir bedel karşılığında kâr ve zararı kendisine ait olmak üzere tahvil adı verilen ve genellikle üç süre ile kullanma hakkı kazanırlardı (Çizakça, 1999:223-225). Girişimcinin bir mukâta'aya talip olması için öncelikle mâlî gücünün olması, kefil gösterebilmesi ve müzâyadede

talip olduğu mukâta'a için en yüksek fiyatı teklif edebilmesi gerekirdi. Bunun yanında kâr ve zarar kendisine ait olduğundan önceden talip olduğu mukâta'anın kâr ve zarar durumunu da iyi bir şekilde hesaplayabilmesi şarttı. Hazineye ödemesi gereken bedelleri yatırmadığında devletin uğradığı zarar kendi mal ve mülkünden karşılanırdı. Kendisinin malı ve mülkü yetmediği zaman ise kefiline başvurulurdu (Özvar, 2003:3).

İltizâm sistemi, devletin ilk dönemlerinden itibaren havâss-ı hümâyûn gelirlerini tahsil etmek amacıyla timâr sistemi ile beraber uygulanmaktaydı (İnalçık, 1987:XXXV; Cezar, 1986:34). Nitekim yeni bir yönetim alanı olan mukâta'a uygulamasının bünyesinde tıpkı timâr sisteminde olduğu gibi vergi toplama ve yönetim mekanizması olmak üzere iki önemli fonksiyon toplanmıştı. Bu bağlamda mukâta'a alanının vergi toplama işini üzerine alan mültezimler, yalnızca birer mâlî görevli değil aynı zamanda vergi topladıkları alanın veya vergiye konu olan faaliyetin genel düzeninden sorumlu örf yetkilileri olup, sancağın diğer örf görevlileri ile birlikte bazı idârî görevler yüklenmişlerdi (Taş, 2006:49-51). Bu uygulamada timâr sistemi içindeki sipahinin görevini, mültezimler ve onların yereldeki temsilcileri üstlenmişti.

İltizâm usûlünde devlet her ne kadar vergilerin tahsilatını kişilere emanet etse de nispeten merkezî olmayan bu sistemin yozlaşmalarından korunmak için dahilî denetim mekanizmaları yaratmıştı. Aşırı tahsilat, izinsiz kazanç, zimmete para geçirme ve zulmü engellemek için mültezimlerin etrafı denetmenler ve muhafızlarla çevriliydi. Bu bağlamda iltizâm uygulamasının sorunsuz bir şekilde işleyebilmesini sağlayan bazan nazır, bazan da müfettiş sıfatlarını taşıyan kadıydı (Darling, 1996:153; Gökbilgin, 1952:435-442). Devlet bu şekilde vergi kontrolünü özel kişilere bırakmayıp, sistemin kanun ve adalet kapsamında işleyebilmesi için mukâta'a gelirlerinde haksızlık yapılabilecek herhangi bir fikrin şiddetle önüne geçmeyi hedeflemişti.

Bu çalışmada Osmanlı mâlî yönetiminin uygulamaları esas alındığı için, mültezimlerle uzlaşma yöntemlerine değinmeden önce, iltizâm sisteminin uygulanma sahasının genişlemesi ve gerekçeleri üzerine yoğunlaşmak yerinde olacaktır.

1. İltizam Sisteminin Uygulama Alanının Genişlemesi ve Nedenleri

XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı maliyesinde bir çözüm olarak kullanılan bu yöntem, bu dönemden itibaren yönetim, askerlik, maliye, ekonomi ve sosyal alanlarda devletin klasik unsurlarının değişmeye başlaması, özellikle de savaş teknolojisindeki değişiklikler nedeniyle merkezde daha büyük ve daimi ordular oluşturma gereği ortaya çıkınca, timâr sistemi hem askerî hem de mâlî önemini yitirmeye başlamıştır. Böylece tarımsal artığın daha büyük bir bölümünü merkezde toplaması yönündeki baskılar da artmış ve devlet, XVI. yüzyılın sonlarına doğru timârın aleyhine iltizâm sistemini yaygınlaştırmaya başlamıştır (Pamuk, 1999:94). Yapılan araştırmalar bu dönemde Osmanlı mâlî organizasyonunun hem devletin yapısında hem de savaş organizasyonunda meydana gelen değişikliklere göre

şekillendiğini göstermektedir. Bu çerçevede ilk dönemlerden beri uygulama alanı bulan ve hazinenin nakit ihtiyacını sağlayan iltizâm sisteminin dönemin şartlarına göre yapısının değiştirilerek geniş bir sahaya yayıldığı görülmektedir. Özellikle savaş teknolojisinde ortaya çıkan gelişmeler sürekli maaş alan ve ateşli silahlarla donatılan merkezi bir ordunun önemini iyice artırarak Osmanlı maliyesine önemli bir ek yük getirmiştir. Bu duruma çözüm olarak devlet gelirlerinin büyük bir bölümünün nakit olarak merkezde toplanması zorunluluğu tımar düzeninin çözümlüğüne giden yolu açmıştır (Pamuk, 2007:146). Devletin vergi gelirlerini tımar düzeni çerçevesinde dolaylı olarak kullanmak yerine doğrudan merkezi hazinede toplama çabası Osmanlı devletinin ilk dönemlerinden itibaren uyguladığı iltizâm sisteminin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Özellikle iltizâm sektörünün genişleme trendine girdiği dönemde dirliklerde mukâta'alaşma eğilimi artmıştır (Özvar, 2003:11). Timâr alanlarının yavaş yavaş merkezî hazine sınırları içine çekilmesi bunun bir göstergesidir.

Bu gelişmelerden iltizâm sektörü de payını almış yapısal sisteminde bir takım değişikliklere uğrayarak uygulama alanı genişlemiştir. Devlet nakit paraya olan ihtiyacının gittikçe artmasından dolayı sistemindeki risk faktörünü tamamen girişimcinin üzerine yükleyecek çözümler geliştirmiştir (Özvar, 2003:9-14).

Bilindiği gibi iltizâm sisteminin temeli devlet gelirlerinin üst düzeyde tutulması esasına dayanmaktaydı. Devlet vergi gelirlerinin hazineye intikalinde olan müzâyede yöntemiyle rekabeti açık tutarak gelirleri en üst seviyede tutma amacını gütmekteydi. İlk dönemlerde rekabet ortamının işleme sürecinde merkezi hazine gelirleri kısmen üst düzeyde tutulabilmiştir. XVII. yüzyıla gelindiğinde ise gelirlerde bir durağanlaşma görülmektedir. Özellikle askeri kesimin bu sistem içinde giderek yaygınlaşması buna neden olarak gösterilmektedir (Genç, 2000:154-158). Merkez ordusunun sayısındaki artış ve uzun süreli savaşlar Osmanlı maliyesini olumsuz bir şekilde etkileyerek bütçe açıklarını da beraberinde getirmiştir (Cezar, 1986:27). Bu dönemde maaşlarını düzenli bir şekilde alamayan askeri sınıf mensupları yoğun bir şekilde bu sisteme dahil olmaya başlamıştır. Devlet ise bunu mâlî bunalıma bir çözüm olarak gördüğünden ses çıkarmamıştır. Bu dönemde rekabetin yönleri de değişerek askeri sınıf maaşlarını hazineye terk etmek karşılığında mukâta'a birimlerini iltizâmlarına almaya başlamışlardır. *Hazine-mande* olarak bilinen bu süreç XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe yaygınlaşmıştır. Devlet böylece hem bir kısım maaşları ödemekten kurtulup giderleri azaltma yoluna hem de vergi kaynağının korunmasını sağlamıştır (Genç, 2000:156).

Nihâyetinde klasik düzenin dışında görülen mâlî uygulamalardaki değişimler, idârî görünümü de değiştirmiş, bu bağlamda taşrada klasik dönemin beylerbeyi yerine daha kapsamlı askerî, idârî ve fiskal yetkiye sahip olan ve merkezin temsilcileri olarak devlet mukâta'alarına sahip çıkan valiler, taşradaki askerî ve idârî yetkilerini bir de ekonomik güçle birleştirerek yeni bir güç olarak ortaya çıkmışlardır (Radushev, 1994:301-304). Yani XVIII. yüzyılda klasik dönemdeki sancak beyinin nüfuz ve kudretinin artık azaldığı, onun yerine vâli ya da diğer taşra yöneticilerinin

yani mütesellim, voyvoda ve mültezim gibi yöneticilerinki yükselişe geçtiği ve nihâyetinde hem vâlilerin hem de diğer görevlilerin vekillerinin yerel kişiler arasından gelmesi, taşrada yerel güçlere dayalı bir görünüm ortaya çıkardığı görülmektedir (Nagata, 1997:59-69).

Sonuç olarak merkezî Osmanlı Devleti'nde iltizâm sisteminin geniş bir alana yayılması, idarî, mâlî ve toplumsal değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Zirâ taşrada malî ve idarî organizasyonun temeli olan timâr sisteminin klasik dönemdeki işlevini yitirmesi ve daralması sonucunda, bu sistemin üstlenmiş olduğu fonksiyonların yerine getirilmesi gerekiyordu. Nihâyetinde vergi toplama işinin yerel hanedana verilmesi, taşrada yeni yöneticiler sahneye çıkararak, tahvil sistemindeki mültezim halkasına bir yenisini daha ekledi. Genellikle o bölgenin ileri gelenlerinden olan bu yeni vergi toplayıcılarının, XVIII. yüzyılın sonlarında karşımıza birer siyasî güç olarak çıktıkları ve bölgenin yalnızca malî değil idarî alanında da etkili oldukları görülmektedir (Uluçay, 1955:16). İltizâm sistemi içinde gelişen uygulamaların aynı zamanda a'yân ve eşrâf adı verilen yerel seçkinleri taşra yönetiminde ön plana çıkarmış ve XVIII. yüzyıl devletin bu gruplarla hem uzlaşma eğilimlerine hem mücadelelerine ve kendini adem-i merkeziyetçi eğilimden kurtarma çabalarına sahne olmuştur.

İşte bu yöntemlerin niteliği ve geçtiği evreler, mukâta'a alanlarından vergi toplama yöntemlerinden biri olan mâlikâne uygulaması içerisinde yer alan ve çoğunlukla da yerel seçkinlerin oluşturduğu mültezim grubu ile yapılan uzlaşma yöntemleri üzerinde durulacaktır.

2. Mâlikâne Uygulaması ve Vergi Tahsildarları

XVIII. yüzyılda karşımıza, gelir sağlama yöntemi olarak, mâlikâne uygulaması çıkmaktadır. Bilindiği gibi, mâlikâne uygulamasıyla, ister mukâta'a ister maktu biçimde olsun, vergi kaynağının kendisi veya mülkiyeti değil, fakat ilgili vergi kaynağı üzerindeki vergi toplayıcılığı kastedilmektedir. Yani bir vergi kaynağı – bir köy veya mezra da olabilir- mâlikâne olarak verilmekle, o vergi kaynağından elde edilecek vergilerin toplama yetkisinin mâlikâneciye kayd-ı hayat ile devredilmesi anlaşılır. Mukâta'alar Osmanlı maliyesinde vergi gelirleri açısından anlamı olan kalemlerdi. Ancak bugünden geçmişe doğru bakıldığında mukâta'aları, sadece bir vergi kalemi olması nedeniyle maliye tarihinin konusu olarak değil, aynı zamanda, gerçek ekonomik ilişkilerin, faaliyetlerin ve hacminin kendisinde gizli olduğu, bir bilmece olarak görmek gerekir (Özvar, 2003:79-80).

Bilindiği üzere, iltizâm sisteminde tahvil süresi üç yıl olarak belirtilmişse de özellikle savaş yıllarında daha fazla gelir elde etmek amacıyla tahvil süresi bitmeden ilk ihaleden daha yüksek tutar teklif eden yeni mültezimlere verildiği görülmektedir. Bu durum vergi kaynağını dolayısıyla re'âyâyı olumsuz yönde etkilemiştir. Mültezimin planlamış olduğu süre ile gerçekleşen süre arasında bir farklılık olması hem vergi gelirlerinde düşüşe hem de vergi kaynağının dolayısıyla re'âyânın güçsüzleşmesine neden olmuştur (Çizakça, 1999:146-149). Mukata'anın aşırı ölçüde sömürülmesine yol açan bu belirsizlik karşısında mültezim, en kısa zamanda

yatırımının karşılığını vergi kaynağından çıkartmaya çalışmıştır. Nitekim mâlikâne uygulamasıyla vergi kaynağının ve aynı zamanda reâyânın korunması amaçlanmıştır.

İltizam sistemi içinde gelişen uygulamaların aynı zamanda a'yan ve eşraf adı verilen yerel seçkinleri taşra yönetiminde ön plana çıkarmış ve XVIII . yüzyıl devletin bu gruplarla hem uzlaşma eğilimlerine hem mücadelelerine ve kendini adem_i, merkeziyetçi eğilimden kurtarma çabalarına sahne olmuştur (Gökbunar, 2007: 25-48; Gökbunar ve diğerleri., 2010: 82-83).

Belirtildiği üzere, mâlikâne uygulaması taraflar arasındaki uzlaşının da bir sonucu idi. Yani bu uygulamanın hem hazîne, hem vergi toplayıcıları hem de reâyâ açısından faydalı olacağı düşünülüyordu. Zirâ devlet, hazineye para akışının aksamaması için vergi kaynağını, dolayısıyla reâyâyı korumakla yükümlü idi. Bu nedenle devletin, devlet ve toplum menfaatleri için, vergilendirme yöntemlerinde zaman zaman değişikliklere gittiği ve farklı uygulamalar -*mâlikâne usulü*- denediği bilinmektedir.

Mâlikâne uygulamasının taşrada yarattığı en büyük oluşumlardan birisi, yerel seçkinleri ön plana çıkarmasıydı. Merkezdeki mâlikânegilerin, taşradaki mültezimleri olan bu yerel seçkinler, bir çok gelir kaynağını kontrolleri altına alıp, onların kuşaktan kuşağa aktarılması konusunda beceri kazanmışlardı. Nitekim bundan büyük bir kâr sağlayan İstanbul'daki hamileri de yerel suiistimallere göz yummuşlardı (Barkey, 2011:353-354).

Taşradaki bu yeni güç sahipleri, merkezî devlet teorisine aykırı bir grup olsalar dahi, aynı zamanda devlet ile birbirlerine bağımlıydılar. Şöyle ki, yerel seçkinlerin bölgede hem meşruiyet kazanmak hem de servetlerini artırmak için merkezî devlete ihtiyaçları olduğu gibi devlet de mâlikâne uygulamasının içine çektiği bu yerel güçler sayesinde, taşradaki merkezî gücünü sağlamlaştırma düşüncesindeydi. Burada şunu da belirtmekte fayda var, devlet bu gruba verdiği mâlî ayrıcalığa son verebilme yetkisine sahip olduğu için, onlar üzerinde kontrol sahibiydi. Bu nedenle a'yân zümresi, mâlikânesini ya da iltizâm hakkını kaybedebileceğini bildiği için, genellikle devlete boyun eğmek zorundaydı (Quataert, 2004:85-89). Nihâyetinde merkezin, a'yânın nakit parasına, askerî gücüne ve diğer hizmetlerine, a'yânın da özellikle iltizâm yoluyla elde ettiği hakları kaybetmemek ve taşrada meşrû bir güç olabilmek için devlete ihtiyacı vardı.

Ancak XVIII. yüzyıl da Osmanlı merkezi yönetimi ile yerel mültezimlerin ilişkilerinin genellikle güven ve samimiyetten uzak olması, hiçbir zaman istikrarlı bir ortam sağlayamamıştır. Taşradaki ayânlar ile merkezi yönetim arasında bir anlamda koordinasyonsuzluk yaşanması, özellikle savaş dönemlerinde ve iç isyanlarla karşı karşıya kalındığında büyük sorunlar yaşanmasına neden olmuştur.

Bu bağlamda devletin mâlikâne sistemi içerisinde yer alan mültezim grubuyla uzlaşma yöntemlerinden bahsetmekte fayda var. Nitekim devletin klasik

dönemden beri bu gruplarla, hem kendi hem de toplumun yararı için mutabakat yoluna gittiği bilinmektedir.

3. Pazarlık ve Uzlaşarak Çözüme Ulaşma Konusunda Bazı Yaklaşımlar

Bu noktada, anlaşma müzakeresi en somut uygulamasını parasal işlemlerde gösterdiği için *“evlâ ve enfa’ ”* kuralı üzerinde durulmaya değer bir uygulamadır. Anlaşıldığı üzere *“evlâ ve enfa’ ”* kuralından ilk aşamada beklenen; söz konusu olan sorunun taraf veya taraflarına *“en yararlı ve en uygun”* ortak çözümün bulunmasıdır. Yani, bu uygulamada ilk husus, ortak bir çözümde buluşulmasıdır. Devlet, bu gibi uzlaşma eğilimleri sayesinde, ortak bir çözüme gidebilmeyi ve yönetim sorunlarına çare bulabilmeyi amaçlamıştır.

Ancak çözüme ulaşmak her zaman kolay olmayacağından, tarafların bazı beklentilerinden vazgeçerek uzlaşmaları gerekiyordu. Bu bakımdan *“evlâ ve enfâ ”* uygulamasında öne çıkan ikinci husus *“uzlaşma”*nın bizzat kendisidir. Üçüncü husus, en yararlı olan ve uzlaşmayla ulaşılan çözümün bu şekilde meşrulaştırılmasıdır. Bu *“meşrulaştırılma”*, taraflar arasında mutabakat sağlandıktan sonra, resmi otoriteler tarafından da onanmak suretiyle sonuçlanmaktadır (Ergenç, 2012:432).

Ayrıca, yönetim faaliyetleri bakımından mültezimlerin yetki alanlarına giren konular bir hayli genişlemiş durumdaydı. İltizam beratlarında görülen ve mukâta’a kapsamındaki vergilerin içeriklerinden açıkça belli olan klasik dönemde sancakbeyine ait gelirlerin, bu dönemde mültezimlere geçmesi, klasik dönem sancakbeyinin yönetim yetki ve fonksiyonlarının mültezim veya mütesellimlere geçmesi anlamına geliyordu. Her ne kadar söz konusu belgelerde bu kişiler, çeşitli vergileri toplayan ve ilk bakışta yalnızca bir maliye görevlisiymiş gibi görünseler de aslında görevleri çok çeşitlidir. Örneğin klasik dönemde sancakbeyinin başlıca görevlerinden sayılan reâyânın güvenliğini ve düzenini sağlamak, belgelerin diliyle *“vilayetin zabt ve hıfz u hırâsetinde sa’y eylemek”* artık mukâta’a emîni veya mütesellimlerce yerine getirilmekteydi. Bunun dışında belgelere yansıdığı kadarıyla yetki alanları içerisine giren bölgelerde yaşanan hırsızlıkların araştırılması, suçluların yakalanarak mahkemeye intikali, yaralama, cürüm ve cinayet gibi olayların meydana geldiği mekânda keşfe gitme, genel ahlaka aykırı olan davranışların önüne geçilmesi, eşkiyalıkla mücadele gibi konularda aktif rol oynamaktaydılar (Erdoğan, 2006:133).

Bununla birlikte, uzlaşmanın Osmanlı yönetiminde farklı boyutlarını öne çıkaran görüşler de mevcuttur. Şöyle ki; imparatorluğun çok uzak köşelerinde dirlik tasarruf eden görevliler, padişah ile yönetilen arasında önemli bir unsurdur. Bunlar, bir yandan padişahın otoritesini üzerlerinde sürekli hissetmeliler ve diğer yandan *“yüce yaradanın emanetleri”* olarak kabul edilen yönetilenlere karşı *“adil”* davranmalıydılar. Yani vergi gelirlerini padişahın belirlediği miktar ve koşullara göre almaydılar. Uzlaşmanın ilk boyutu, padişah ile yönetenler, ikinci boyutu ise yönetenler ile yönetilenler arasındaydı (Ergenç, 2009:71).

Bu bakımdan bu ilişkinin temel belirleyicisi “vergi”dir. Vergi, dönemin koşullarından dolayı büyük çoğunluğuyla “aynî” bir taleptir. İşte bu vergi etrafında ilişkinin taraflar arasında uygulamada gözle görülür bir uzlaşma oluşmuştur. Bu uzlaşmanın hukuka yansımış şekli “*musalaha*”, maliye alanındaki şekli ise “*maktû'en* talep”tir. Maktû'en talep, bir çeşit uzlaşma, yani bir musahaladır. Genellikle vergi mültezimleri, kanunlarda gösterilen oranlarda vergiyi toplayamama durumuyla karşılaştıkları zaman, hazinenin ve kendilerinin daha büyük kayıplarını önlemek üzere, vergi yükümlülerinden kanunlarda belirtilen miktarların altında, fakat yıllık dalgalanmalara da karşı değişmeyen miktarlar belirleyerek vergi yükümlüleriyle anlaşmaları anlamına gelmektedir (Ergenç, 2009:72).

Bu noktada, temel belirleyici olan kuramsal veriler ışığında, XVIII. yüzyılda Adana Sancağı üzerinden devletin mültezimlerle uzlaşma esaslarını somutlaştırarak, çalışmamızı sonuca taşımak amacındayız.

4. Adana Sancağı Üzerine Uygulama

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere devletin, evlâ ve enfa' uygulaması gibi uzlaşma eğilimleri sayesinde, taraflar arasında bir çözüme gidebildiği, hem yönetim hem de idârî sorunlarına bir çözüm ürettiği görülmektedir. Nitekim uzlaşmanın devlet, mâlikâneci, mültezim ve reâyâ açısından faydalı olacağı düşünülmüştü. Zirâ hazineye para akışının sağlanabilmesi için vergi kaynağının dolayısıyla reâyânın korunması gerekmektedir. İşte bu bağlamda mâlikâne uygulamasını da taraflar arasındaki uzlaşma kapsamında değerlendirmek yerinde olacaktır.³

³ A.E.I.II.AHMED, Gömlük No: 173, “Memâlik-i mahrûsede Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Mardin ve Adana ve Malatya ve 'Ayıntâb ve Tokad câniblerinde vesâ'ir ba'zı mahallerde vâli ve muhassıl ve voyvodaların taht-ı iltizâmına dâhil mîrî mukâta'âtın ekser kurâsı ricâl-i devlet ve a'yân-ı vilâyetden ba'zı kimesnelerin 'uhdesinde olub beher sene mâl-i maktû'ların ve mu'tâd üzere kalemiyyelerin ba'zıları câmi'ü'l-emvâl olanlara ve ba'zısı Asitâne-i sa'âdet hazînesine verüb mutasarrıflardır ve lakin der-'uhde edenlerin üzerlerinde müstakırr olmayub her biri bir tarikle bir senede bir kaç ademe der-'uhde olduğundan re'âyâ fukarâsı gözedilemeyüb ve vakt ü zamânıyla der-'uhde edenler kuvvetleri için tohum ve sâ'ir ihtiyâçları olan malzemelerine i'ânet etmemekle bi'z-zarûrede mürâbahacılarından za'fî ile akçe aldıklarından her sene ziyâde bulan istirbâhın edâsına zirâ'at ve hırâsetleri ve bağ ve bahçe vesâ'ir kâr ü kesblerinin hâsılı vefâ etmediğinden der-'uhde edenler dahi zabt edeceğim bir sene yahud iki senedir deyu bi'l-cümle hâsılların almak için cevri ü eziyet eylediklerinden ekserî perâkende ve perîşân ve hâlfî ve harab ve bakiyye kalanlar dahi kuvvet-i yevmiyyeye muhtâc ve ahvâlleri diğeri gün olmağla mâl-i mîrî tedennî ve tenezzül bulub beytü'l-mâl-i maktû'un ve kalemiyyesin verdikden sonra bir tarîk ile âhere verilmemek üzere

XVII. yüzyılın sonları Avrupa'da kutsal ittifak denilen birliğin kurulduğu ve uzun harp mücadelelerinin başladığı dönemdir. Özellikle devletin XVIII. yüzyıla, Avusturya ile olan uzun savaştan yenilgiyle girmesi, nakite olan ihtiyacını iyice artırdığı bilinmektedir. Devlet, bütçe açıklarını kapatabilmek ve aynı zamanda hem vergi kaynağını, vergi kaynağına bağlı olan reâyâyı koruma düşüncesi ile, timâr sistemi içinde kalan yerleri, mukâta'a haline çevirerek hazineye bağlamış ve mâlikâne olarak ömür boyu der-uhde ettirmeye başlamıştır.

Bilindiği üzere tahvil (İltizâm) sistemindeki kısa süreli mültezimlerin kâr sağlama hırslarından, reâyâyı kurtarmak için mâlikâne uygulamasının ideal bir sistem olacağı düşünülmüştür (Tabakoğlu, 1985:130). Şöyle ki, yeni sözleşme tahvil uygulamasındaki gibi 3 yıllığına değil, ömür boyu idi. Aslında "*kayd-ı hayat şartı*" ya da başka bir deyişle ömür boyu ibaresi, mâlikâneci açısından da faydalıydı. Ancak burada şu hususu da belirtmekte fayda var. Mukâta'ayı ömür boyu tasarruf hakkına sahip olan mâlikâneci idi. Mâlikâneci, çoğu zaman vergi kaynağının başına gitmeyip, mukâta'asını yine kısa süreli mültezimlere devretmişti.⁴ Yani mâlikâne sistemi, her ne kadar hazineye para girişini sağlamışsa da kısa süreli mültezimleri ortadan kaldıramamış ve üstelik tahvil sistemindeki; Reâyâ-Mültezim-Devlet halkasına, mâlikâneci'yi de yeni bir zincir olarak eklemiştir.

Ayrıca devlet, bu grupların adem-i merkezîyetçi görünüşleri karşısında, merkezîleşme hedeflerini koruyabilmek adına, çoğunlukla yerel seçkinlerden olan mültezimlerle anlaşma ve uzlaşma yoluyla onlar üzerinde hakimiyetini gerçekleştirmeye çalışıyordu. Bu bağlamda onları, mâlikâne uygulaması içine çekerek, sisteme entegre etme çabası içindeydi. (Nagata, 1997:59-60). Sonuçta her iki tarafta yine kendi iyilikleri için karşılıklı anlaşma yolunu seçmekteydiler. Örneğin devletin, taşrada mâlikânecilerden daha etkin olan mültezimleri hem bölgenin üst yöneticisi valiye ya da beylerbeyine hem de mâlikânecilere karşı korumaya çalıştığı arşiv kaynaklarından açıkça anlaşılmaktadır. Özellikle mâlikânecilerin sık sık mültezimlere devrettikleri idârî ve mâlî yetki alanlarına müdahale etmeleri, devlete yapılan en önemli şikâyet konularından biridir. Problemi çözemezse vergi kaybına uğrayacağını düşünen devlet, taşra yöneticilerine gönderdiği fermanlarla

ber-vech-i te'bîd huyûtda oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak şartıyla fâ'izlerinin tahammülüne göre birer mikdâr akçe mu'accele ile fûrûht olunmak fermân buyurulduğu.....**bu nizâm 'imâr-ı memleket ve 'ibâdu'l-laha evlâ ve enfa' olduğuun....."**

⁴ MAD 10205:315, Gurre-i Muharrem1176/ 23 Temmuz 1762, Mukâta'a-i mezbûrun rub' hissesine mâlikâne üzere mutasarrıf olan Süleyman 1761 senesine mahsûben hissesini Adana sâkinlerinden Seyyid Hasan'a 1500 guruşa iltizâm etmiştir; MAD 10193:130, 18 Safer 1168/ 4 Aralık 1754, Adana ve Kara'isalu mukâta'alarının mâlikâne mutasarrıfı adı geçen mukâta'aları 1753 senesine mahsûben Bucak Ođlu'na iltizâma verdiği hususunda.

mültezimlere yapılan müdahaleleri engellemeye çalışmıştır. Örneğin, Adana sancağında Saruçam nâhiyesinde Ziyâret, Yıldırım ve Çölmekçiler mezra'asının mültezimi Koca Ağa'ya müdahale edilmemesi emredilerek, 1133/1720 senesi Martından itibaren bir seneliğine mukâta'anın yönetimin onda olduğu hatırlatılmıştır.⁵

Ancak devletin, mültezimlerin süresi bitimine kadar, yetki alanlarına karışılmaması hususunda sürekli emirler göndermesine rağmen, hem valilerin hem de mâlikâne mutasarrıflarının mültezimlerin yetki alanlarına karıştıkları görülmektedir. Şöyle ki; Yüregir nâhiyesinde bulunan Kâfırkıran ve Hazırlı mezra'aları maktû'unun öşr ve resmi, mukâta'a mültezimleri tarafından tahsil edilmesi gerekirken, mâlikâne sahiplerinin mültezimin idârî ve mâlî işlerine karıştıkları görülmektedir.⁶ Valilerin mâlikâneecilere ya da onların mültezimlerine müdahalede bulunmaların en büyük nedeni ise, gelirlerindeki azalmadır. Zirâ mukâta'aların mâlikâne olarak verilmeye başlanmasıyla, denetimlerinde olan mîrî mukâta'a gelirleriyle artık kapı halklarını yani askerî kuvvetlerini finanse edemedikleri görülmektedir.

Devletin vergi kayıplarını en aza indirmek amacıyla uyguladığı uzlaşya bir örnek de ber-vech-i maktû kavramı idi. Bu şekilde mâlikâne olan yerlerde, defterde yazılı vergi bedelinin ödenemediği durumlarda; ya defterde yazılı vergi bedeli düşürülür ya da defterde yazılı vergi bedelini ödeyemeyen yerlerle, ödeyebilen yerler birinin fazlası diğerinin noksanına havale edilerek mukâta'a haline getirilirdi. Veya belirlenen verginin ödenemediği durumlarda, tarafların tahammüllerine göre alınması yoluna gidilirdi.⁷ Bu uygulama hem reâyânın hem mültezimin hem de devletin yararına idi.

Devletin, mültezimleri hapis ve sürgün cezasıyla tehdit etmesinin ardında aslında bir uzlaşma bulunmaktaydı. Devlet bu sayede mültezimlerin hukuka aykırı davranışlarının önünü almak istiyordu. Örneğin Adana Sancağı'nın Yüregir Kazâsı'nda bulunan Külehâ, Gülhâvir-i Küçük ve Kamışlı mezra'larının mültezimleri, Adana sakinlerinden Abdülaziz ve Hamza adlı kişilerin, reâyâdan haksız yere vergi aldıkları için sürgün cezasıyla uyarıldıkları görülmektedir.⁸

Yukarıda da bahsedildiği üzere, devlet problem çözerken farklı yöntemler kullanmıştı. Bu bağlamda mültezimlerle uzlaşma yöntemlerine en iyi örneklerden

⁵ MAD 9908:593, 13 Zî'l-ka'de 1133/ 5 Eylül 1721.

⁶ MAD 10194:331 "....mukâta'a-i mezbûr mültezimleri temessüğü olub hilâf-ı şer'e ve kânûna müdâhale îcâb etmez iken mukaddemen emr-i şerîf verilmişken ve bu def'a aldıkları i'lâm ile mukâta'a mültezimini ta'sîrden men' ve 1163 senesi mahsûlüne vaz'ü'l-yed etdirmeyüb iltizâm temessüğü gerüye gelüb gadr etmeleriyle kadîmden berü 'öşr ve resmi mukâta'a-i mezbûre tarafından alınugelen mezâri' arâzisine bî-vech mü'eddâdır deyu a'sâr ve mahsûlüne ta'arruz etdirilmeyüb..."

⁷ MAD 9876:54; Cevdet Timâr 164:8165.

⁸ MAD 9909:143, 22 Zî'l-ka'de 1133/14 Ekim 1721

birisi, yerel seçkinlerin kazandıkları iltizâm haklarının⁹ ardından, beylerbeyi makamına kadar ulaşmaları ve taşra idaresinin en üstünde yer alabilmeleriydi. Adana sancağında da Karslızâde ailesi mültezimlikten başlayıp, beylerbeyi olma serüvenine en belirgin örneklerden biridir. İltizâm sistemi içerisinde mâlî ve idârî güçlerini artıran bu aileden, Karslızâde Hasan Paşa 1769 tarihinde Adana beylerbeyi olarak görülmektedir.¹⁰

Devletin reâyâyı kanunlara uygun davranış içinde olmasını öngörmesi de mültezimin yararına olduğu düşünülebilir. Örneğin 5 Cemâziyye'l-âhir 1156/27 Temmuz 1743 tarihli bir belgeden reâyânın çeşitli bahanelerle mâl-i mirîyi vermek istemediği anlaşılmaktadır. Örneğin Dünderlu mukâta'asının reâyâsından bazılarının askerlik ve seyyidlik gibi iddialarla askerî sınıfa dahil olduklarını belirterek, vergilerini vermek istemedikleri görülmektedir. Ancak bunların iddiaları araştırıldığında, bu şekilde kayıtlarının bulunmadığı tespit edilerek, vergilerini düzenli bir şekilde mültezimlerine ödemesi hakkında Adana ve Dünderlu kadılarına hüküm gönderilmiştir.¹¹

Belgelerden de takip edildiği üzere devlet XVII. yüzyılın sonlarından itibaren uygulamaya başladığı mâlikâne sistemiyle, taraflar arasında uzlaşma ve anlaşma sağlamaya çalışmışsa da kalıcı çözümler getirememiştir. Nitekim menfaatlerin ön planda olması, kavramın teoride kalmasına yani uzlaşından sarf-ı nazara neden olmuştur.

Sonuç

Osmanlı devleti, mâlikâne uygulamasıyla özellikle taşrada gittikçe nüfûz kazanmaya başlayan seçkinler grubunu, sistemin içerisine çekerek ya da başka bir deyişle onlarla uzlaşarak taşradaki güç ve otoritesini yeniden tanımlamayı amaçlamıştı. Bu bağlamda çalışmamızda idâri ve mâlî sorunlara bir çözüm olarak getirilen mâlikâne uygulamasının, devlet ve mültezim arasındaki ilişki boyutunda

⁹ AŞS 17/325, 359.

¹⁰ AŞS 5:187, 25 Safer 1184/20 Hziran 1770, "... Adana Beğlerbeğisi Karslızâde Hasan Paşa edâme ikbâlehu 'uhdesine kayd ve emr ve defterleri Asitâne-i sa'âdetime irsâl lakin paşa-yı mûmâ-ileyh sefer-i hümâyûnuma me'mûr olub sen ki mütesellim-i mûmâ-ileyhsin mîrmîrân-ı mûmâ-ileyh tarafından Adana mütesellimi ve kaffe umûruna vekîl olduğuna binâ'en zikr olunan cebelü bedeliyyelerinin senin ma'rifetinle tahsîli iktizâ eylemekden ordu-yı hümâyûnumdan vârid olan emr ve defterleri mübâşir-i mûmâ-iley ile tarafına irsâl olunmağla imdi elviye-i mezbûrda vâki' zu'amâ ve erbâb-ı tımâr-ı cebeyân ve mütekâ'idlerinin sinîn-i mezbûrlarına mahsûben üzerlerine edâsı lâzım gelen cebelü bedeliyyeleri tarafına irsâl olunan emr ve defterler müceblerince yerlü yerinden cem' ve tahsîl...."

¹¹ MAD 9947:242

sorgulama denemesi nihayetinde vergi toplamadaki yeni uygulamaların yerel seçkin grupları ön plana çıkarması başka bir deyişle; taşradaki yönetim halkalarına farklı kimlikte tanımlanan kişilerin eklemelenmesi, devletin XVIII. yüzyılda bir arada yürütmeye çalıştığı hem toplumla uyum çabalarını hem de merkezileşme çabalarını zorlaştırmıştır.

Kimi dönemlerde Osmanlı merkezi yönetimi ile yerel mültezimlerin ilişkilerinin genellikle güven ve samimiyetten uzak olması, hiçbir zaman istikrarlı bir ortam sağlayamamıştır. Taşradaki ayânlar ile merkezi yönetim arasında bir anlamda koordinasyonsuzluk yaşanması, özellikle savaş dönemlerinde ve iç isyanlarla karşı karşıya kalındığında büyük sorunlar yaşanmasına neden olmuştur.

Bununla birlikte, dönemsel gelişmelerin devleti zorladığı dönemlerde yapılan uygulamaların beklenen sonuçları yaratmadığı da bir gerçektir. Hatta mâlikâne sisteminde olduğu gibi, yapılan uygulama sonucunda zengin kesimin elde ettiği avantajlar, gelir dağılımında adaletsizlik ve/veya kaynak dağılımında etkisizlik gibi beklenmedik sorunlara da yol açmıştır. Çalışmamızda Adana Sancağı örneğinde görüldüğü üzere; kimi aileler mültezimlikten başladıkları sürece kısa bir süre sonra beylerbeylikle sonuçlandırarak, belki de hak etmedikleri bir gelir ve itibar düzeyine ulaşmışlardır.

Tarihsel olarak vergi toplama sistemlerinde rastlanan kimi uygulamalar, etkin bir vergi sistemi kurma çabalarının bir ürünüdür. Çözüme ulaşma konusunda, Osmanlı mâlî sisteminin kimi uygulamalarının “uzlaşma” adına önemli uygulamalar olduğu özellikle belirtilmelidir. Ancak unutulmamalıdır ki; sağlanan çözümlerin hem ekonomik hem de sosyolojik boyutlarıyla beklenildiği kadar verimli bir boyutta gerçekleşip gerçekleşmediği sorusu her zaman zihinleri meşgul edecektir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

A.E.I.II.AHMED, Gömlek No: 173.

Cevdet Tımâr 164:8165.

MAD 10205:315.

MAD 10193:130.

MAD 10194:331.

MAD 9908:593.

MAD 9947:242.

MAD 10194:331.

MAD 9876:54.

Şer'iyye Sicilleri:

AŞS 17/325, 359.

AŞS 5:187.

AŞS 30/91-150.

Kitap ve Makaleler

Akkuş, Y.(2009), "Osmanlı Ve Avrupa'nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırılmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları 52. Seri (Prof. Dr. Şerafettin Aksoy'a Armağan), 108-140.

Akyıldız, A.(2003), Para Pul Oldu (Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye Ve Toplum), İletişim Yayınları No.876, Araştırma İnceleme Dizisi No. 138, 1-490.

Alican, M.(2013),Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm (Çeviri: Subhi Y. Labib, "Capitalism in Medieval Islam," *The Journal of Economic History*, 29(1)), Tarih Okulu Sayı XIV, 225-243.

Barkey, K.(2011), Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar (Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden), Versus Kitap Sayı.122, 1-412.

Buluş, A.(2010),"Vergi Toplamanın Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamanın Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi ile Bir Mukayese", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (19) 2010/1:81 – 120.

Çakır, B.(2003),Osmanlı Mukâta'a Sistemi, Kitabevi Sayı.224, 1-250.

Çizakça, M. (1999), "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla)", Osmanlı Ansiklopedisi İçinde, (C.3 s. 226-233), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.

Darling, L.T.(1996), Revenue-Raising & Legitimacy Tax Collection & Finance Administration in the Ottoman Empire 1500-1660, E.J. Brill, Leiden-Newyork. Köln.

Erdoğan, İ.(2006),"Sancaktan Mukâta'aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:20, 117-147.

Ergenç, Ö.(2009),Erken Modern Osmanlı ve Japonya'da Devlet, Toplum ve Belgeler (Kayoko Hayashi ve Koichi Watanabe ile birlikte), 5.Bölüm, The Toyo Bunko, Tokyo, 67-82).

------(2012),Osmanlı Tarihi Yazıları (Şehir, Toplum, Devlet), Tarih Vakfı Yurt Yayınları Sertifika No. 12102, 1-467.

Genç, M. (2003), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, Ötüken Yayınları.

------(2000), İltizam, *İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 22, s.154-158), İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Gökbunar, R.(2007), Türk Maliye Tarihinde Âyanlık Kurumu: Rantiyer Bir Sınıfın Oluşum Mücadelesi, Ekin Yayıncılık, Bursa.

Gökbunar, R. ve Diğerleri (2010), 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa Devletleri'nde Mali Yapı Üzerine Savaşların Etkileri", Maliye Dergisi, Sayı 159, Temmuz-Aralık.

İnalçık, H. (2003), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. R. Sezer), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

------(1987), Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Türk Tarih Kurumu.

----- (2011),Rönesans Avrupası (Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Sertifika No.11213, 1-393.

Karta, N.(2013), "19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Vergilendirme Çalışmaları ve Mâlî Yapıya Etkisi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17 (3), 225-238.

Keyder, Ç.(1998), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", *Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak* (Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.1-15.

Ma, J.(2003), "New Public Management In The Early Modern Period: Lessons From Tax Farming History", *Administrative Theory & Praxis*, 25(4), 435-456.

Nagata, Y.(1997), Tarihte Ayânlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme, Türk Tarih Kurumu.

Özvar, E. (2003), Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Uygulaması, Kitabevi Yayın No.201, 1-295.

Pamuk, Ş.(1999), Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1-286.

------(2007), *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Devletin Mültezimlerle Uzlaşma Yöntemleri: XVIII Yüzyıl Adana Sancağı Örneği

Radushev, E. (1994), XVII. XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi ve Osmanlı Askerî Nizâmı, *CİEPO VII. Sempozyumu Peç, 7-11 Eylül 1986*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Quataert, D. (2005), *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1722*, (Çev. A. Berktaş), İstanbul, İletişim Yayınları.

Uluçay, M.Ç. (1955), *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul.

Tabakoğlu, A. (1985), *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, Dergah Yayınları.

Taş, H. (2006), *XVII. Yüzyılda Ankara*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tezcan, K.(2003), "Türk Vergi İdaresinin Tarihsel Gelişimi Ve Bu Süreçte Geçirdiği Aşamaların Etkinlik Açısından Değerlendirilmesi", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(12), 125-146.

Uluçay, M.Ç. (1955), *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul.

Yılmazçelik, İ.(2012), XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatının Önemli Merkezlerinden Biri Olan Diyarbakır'da Bazı Görevlilerle İlgili Tespitler, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:31, 225-242.

Ekler:

AŞS 30/91-150, 28 Safer 1138/1754; **Mukâta'aların mâlikâne olarak verilmesinin evlâ ve enfa' olacağı hakkında fermân.**

Nişân-ı Şerîf-i 'Âlîşân Hükümü Oldur ki; Memâlik-i mahrûsem'de vâki' Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Mardin ve Adana ve Malatya ve 'Ayıntab ve Tokad câniblerinde ve sâ'ir ba'zı mahallerde vâli ve muhassıl voyvodalann taht-ı iltizâmlanna dâhil mîrî mukâta'âtın ekser kurâsı ricâl-i devlet ve a'yân-ı vilâyetden ba'zı kimesnelerin 'uhdelerinde olub lâkin üzerlerinde mütekarrer olmayub her birin bir tarîk ile bir senede bir kaç âdeme der-uhde olunduğundan re'âyâ fukarâsı gözedilmeyüb ve kûtaniçün vakt ü zamânıyla tohum ve sâ'ire ihtiyâçları olan malzemelerine i'ânet olunmamağla bi'z-zarûre murâbahacılardan za'af ile akçe aldıktan beher sene izdiyâd bulan istirbâhın edâsına zira'at ve hırâsetleri bâğ ve bâhçe ve sâ'ir kâr ü kesblerinin hâsılı vefâ etmediğinden der-'uhde edenler dahi zabt edeceğim bir sene yâhud iki senedir deyu bi'l-cümle hâsıllarını almak içtin cevri ü eziyet eylediklerinden ekser perâkende ve perîşân ve hâlî ve harâb ve bakiyye kalanlar dahi kût-ı yevmiyeye muhtâc ve ahvâlleri diğere-gûna olmağla mâl-i mîrî tedennî bulub Beytül-mâl-i müslimîne küllî gadr ve zûnna bâ'is olmağın ba'de'l-yevm o makûle kurâ ve mukâta'ât âhere verilmemek şartıyla mâlikâne mutasarrif olmak üzere fâ'izlerinin tahammülüne göre bir mikdâr mu'accele ile fûrûht olunduğu

sûretde bu vechile der-'uhde edenler dahî [âhere] verilmeyeceğın bilüb i'mâriyle takayyüd ve 'öşr-i mahsûlünden kendüye fâ'iz ziyâdece olsun deyu re'âyâ fukarâsının tohumuna ve sâ'ir levâzımıyye 'uhde ve dest-i tetâvül-i zaleme ve cevr ve 'udvândan sıyânet etmekle ahvâlleri nizâm bilüb terakkiyye-i 'ibâd ile memâlik-i İslâmiyye'de olan mîrî mukâta'ât ma'mûr ve şen ve âbâdân olmasına bâ'is olub ancak inkılâb-ı zâmân ve muktezî-i hâle göre bu nizâm-ı mutlak cem'-i hazîne için olmayub ba'd-ı zamân dahî şurût-ı mezkûre mürâ'ât olunub tebdîl ve tağyîr olunmak sebebiyle verecekleri mu'accele zâyi' olmayacağıın nâs yakînen bilüb rağbet etmeleri için fi-mâba'd taraf-ı hümâyûnum ve vekîl-i mutlâkım olanlar tarafından biri bu nizâmı bozub sûret-i âhere ifrâğ eylemek murâd eylediklerinde bu nizâm i'mâr-ı memleket ve 'ibâdu'llâha evlâ ve enfa' olduğun [s. 92] huzûr-ı fâyizü'n-nûr-ı pâdişâhâneme gelüb bi'n-nefs kendileri 'arz-ı vaz' eylemeleri için a'lemü'l-ulemâ'il-mütebahhirîn bi'l-fi'il şeyhü'l-islâm ve kadî'askerlerim ve nakîbü'l-esrâfım edâme Allâhu Te'âlâ feza'ilehu bu husûsa mahsûs nâzır nasb ve ta'yîn olmalarıyla ol makûle kurâ ve mukâta'âtdan hâlen hazîne-i 'âmire'm defterleri'nde mukayyed olub vâliiler ve muhasssıl ve voyvodalara veregeldikleri mâl-i maktû'u her ne ise mâl-i mîrî ve mu'tâd üzere kalemiyyesine kesîr ve noksân gelmemek şartıyla mâlim Asitâne-i sa'âdet'im hazînesine verenler ke'l-evvel hazîne-i 'âmire'm ve câmi'ü'l-emvâl olanlara veregelenler dahi ke'l-evvel kabzına me'mûr olanlara senesi dâhilinde beher sene dört taksit ile [edâ] ve teslîm edüb yedine ma'mûlün-bih temessük aldıkça tahammülü vardır deyu mîrî ve kalemiyyesi için veregeldiklerinden izdiyâd bir akçe ve bir habbe kalemiyye ve rencîde etdirilmeyüb ve şefâ'at ve ricâ ve sıklet ve cevr ü ezâ ve gadr ve zarar kasdı ile sâhibinin rızası olmadıkça bir tarikle âhere verilmeyüb vüzerâ ve mîrmîrân ve mîr-livâ ve mütesellimler ve sâ'ir ehl-i örf tâ'ifesi tarafından bilâ-fermân bir nesne talebiyle rencîde etdirilmeyüb cevr ü eziyetleri def' ve ref' olunub mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem min-küllil-vücûh serbestiyyet üzere hayâtda oldukça mâlikâne bir berât ile zabt eylemeleriçün yedlerine berât-ı şerîfim verülüb ve mutasarrıflarından biri hâl-i hayâtında karyesin bir âhere ferâgat eylemek murâd eylediklerinde berâtı üzerine fermân olunub ma'rifet-i şer' ve hüsn-i rızâsıyla ferâgat ve hüccet-i şer'iyye olunduktan sonra ferâğ ve kasr-ı yedinden müceddeden berât-ı şerîfim verilüb ve sâhibi bi-emri'llâhi te'âlâ vefât edüb karyesi mîriye â'id ve râci' oldukda zümre-i mîrîden müzâyede ve rağbâtı münkatı'a oldukdan sonra sâ'irinin verdiği mu'acceleyle verir ise evlâd-ı zükûrundan zabt ve rabta kâdir olur evlâdına verilüb olmadığı sûretde tekrâr tâlibine fûrûht olunub ve hilvânî akçesi teslîm-i hazîne olunmak üzere mukârenet-i 'avn-i bârî ile ta'mîri bilâd ve terakkiyye-i 'ibâd için hayr-hâhân ve Devlet-i Aliyye'm ma'kûl ve münâsib görüb cümle ittifâkıyla başdefterdânım 'arzi 'ulemâ-yı kirâm ve vüzerâ-yı 'izâm dahî istihsân ve istisvâb ve imzâ eylemeleriyle bu sûret-i müstahsene mürûr-ı ezmine ile tebdîl ve tağyîr olunmayub nâzın olan müşârün-ileyhim bu husûsun şurût ve kuyûdunu bi'l-ittifâk vikâye ve tenfîz ve icrâ ve hıfz ve hırâset edüb fi-mâ-ba'd düstûrül-'amel olmak üzere mahalline kaydolunmak bâbında pâye-i serîr-i a'lâya telhîs oldukda mücebince hatt-ı hümâyûn-ı celâdet-makrûnum bina'en 'alâ-zâlik Adana Sancağı'nda Sarıçam

nâhiyesi'nde Kuzgun Mezra'ası kimsenin 'uhdesinde olmamağla müzâyededen karâr eden mu'accesiyile mâlikâne fûrûht olunmak ricâsına Dîvân-ı Hümâyûn'uma 'arz-ı hâl ve istid'â olunmağın Hazîne-i 'Amirem'de mahfûz olan Başmuhâsebe Defterleri'ne nazar olundukda Adana Mukâta'ası'na tâbi' Sarıçam nâhiyesinde Sarıçam Cemâ'at zirâ'at ider Kuzgun Mezra'ası'nın senede 50 guruş mâl-i maktû'u olub kimesnenin üzerinde mâlikâne olmamağla beher sene Adana mutasarrıfı tarafından zabt ve fûrûht olunageldigi der-kenâr ve vech-i meşrûh üzere mâlikâne fûrûhtu fermanım olmağın beyne'n-nâs defe'âtiyle müzâyede ve rağbât-ı inkıtâ'ından sonra 60 guruş mu'accele ile işbu râfi' tevkî'i refi'i's-şân-ı hâkânî ve kıdvetül-emâsil ve'l-akrân Ahmed ve 'Osman zîde kadrihimâ üzerlerinde karâr ve tâlib-i âheri keff-i yed etmekle verilegelen mâlin beher sene Adana vâlilerine vermek üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum mâlikâne 'uhdelerine kayd ve şûrûtuyla berât verilmek bâbında telhis mücebince fermân-ı 'âlîşânım sâdır ve mu'accesi olan meblağ-ı mezbûn teslîm-i Hazîne-i 'Amire'm eylediklerine sûret-i rûznâmçe-i hümâyûn'im verilmeğın haklannda mezâd-i 'inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getirilüb 1138 senesi muharreminin 14. gününde bu berât-ı hümâyûm verdim ve buyurdum ki merkûmân Ahmed ve 'Osman zîde kadrihimâ karye-i mezbûr hayâtda oldukça te'bîden mâlikâne zabt ve vâki' olan mahsûlât ve rûsûmâtın kânûn-ı kadîm ve olageldiği üzere âhz ve kabz ve verilegelen mâlin beher sene Adana vâlilerine edâ ve teslîm idüb yedine ma'mûlün-bih temessük aldıkdan sonra taraf-ı âherden dahi ve ta'arruz eylemeyeler ve hilâfî inhâ kâdî 'arzi ile ref' olunmaya ve fermânım olan kasr-ı yed şûrûtu mer'î kılına şöyle bileler 'âlâmet-i şerîfe i'timâd kılalar tahrîren fi'l-yevmi'r-râbî'i 'aşere Muharremi'l-harâm sene semânin ve selâsîn ve mi'eti ve elf Kostantiniyye el-mahrûse

MAD 9908:593, 13 Za 1133, Mültezimlere müdâhale edilmemesi hususunda Adana vâlisi ve kâdisına gönderilen hüküm

Adana vâlisine ve kâdisına hüküm ki; Sâbıkan Baş Defterdârî müteveffâ Mehmed zîde mecdihunun eytâmı D.H. 'arz-ı hâl edüb Adana'da vâki' Ziyâret ve Yıldırım ve Çölmekçiler mukâta'ası ber-vech-i mâlikâne 'uhdelerinde olub ve 1133 senesi Koca Ağa nâm kimesneye ihrâc ve mâlini tamâmen âhz ve kabz ve mâl-i mîrisi ve kalemiyyesin bi't-tamâm taraf-ı mîriye edâ ve teslîm ve hesâbın görölüb yedine sûret-i kalemiyyesin dahi verilmeğın sâhibi fevt eyledi deyu muzırta kimesneler zabtına mâni' ve 1133 senesi Martı ibtidâsından Şubatı gâyetine değın mültezim-i mezbûrun zabtına mâni' ve mukâta'a-i mezbûru mezâdd edüb bu takdîrce mültezim-i mezbûr dahi benim zabtıma mâni' oldular ve iltizâmım kesr ve noksân geldi deyu müteveffâ-yı merkûmun eytâmına gadr eylediğın bildirüb men' ve def' olunmak bâbında emr-i şerîfim verilmek ricâsına merhamet eylemekde hazîne-i 'âmiremde mahfûz başmuhâsebe defterlerine nazar olundukda Adana eyâletinde vâki' Ziyâret ve Yıldırım ve Çölmekçiler ve tevâbi'i mukâta'asının senevî 765 guruş mâli olub ve 1133 senesi mâl-i mîrî ve iktizâ eden kalemiyyesin tamâmen edâ ve teslîm olunduğu der-kenâr ve vech-i meşrûh üzere 1133 senesi Martı ibtidâsından Şubatı gâyetine değın tarafından zabt etdirilmek mîrmîrân tarafından ve taraf-ı âherden kimesne dahl ve ta'arruz etmemek üzere emr-i şerîf tahrîri bâbında fermân-ı 'âlî sâdır olmağın emr-i şerîf yazılmağa tezkire verildi Fî 13 Za 1133